

Indisiebeviset i rettslig og retorisk belysning

*Prøveforelesing over oppgitt emne til Ph.D.-graden, Universitetet i Bergen,
3. september 2009 (Sydneshaugen skole)*

Innledning

I det følgende skal jeg drøfte bevisproblematikk i klassisk retorikk med en konkret norsk sak som rettslig eksempel, eller rettere sagt som skrekkeeksempel. Først: Hva betyr "indisiebevis"? "Indisiebevis" er ikke et oppslagsord i noen av mine retoriske leksika. Derimot fins det hver sin klassiske retoriske term for bevis og indisium, i *tekmerion* og *semeion* på gresk, eller *signa necessaria* og *signa non necessaria* som er de tilsvarende latinske uttrykkene for "sikre tegn" og "usikre tegn" som bare har overbevisende kraft med støtte i andre omstendigheter.¹

"Indisiebevis" er heller ikke et oppslagsord i *Jusleksikon*, men hvis vi slår opp på ordet "indisium" står "indisiebevis" som synonym.² Juridisk sett er et indisium eller indisiebevis et indirekte bevis som sannsynliggjør det forhold som skal bevises, i motsetning til bevis som *direkte* gjelder dette forholdet.³ Jeg forholder meg her til bevisspørsmål som gjelder forbrytelser. Et direkte bevis vil for eksempel være As vitnemål om å ha sett B skyte ned og drepe C, mens et indirekte bevis eller indisium på Bs skyld er at A har sett B gå inn i samme hus som C, og hørt at det ble løsnet skudd der inne. Som indisiebevis inneholder slutningen om at B skøyt ned og drepte

¹ Tormod Eide, *Retorisk leksikon*, Oslo: Universitetsforlaget 1990, s. 106.

² Jon Gisle, *Jusleksikon*, Oslo: Kunnskapsforlaget 2007, s. 147.

³ Jon Gisle i Store norske leksikon på verdensveven: <http://www.sn.no/indisiebevis>.

C, forutsetninger og ellipser, tomrom. Det er sannsynlig, men det er ikke sikkert; C kan ha begått selvmord, eller blitt skutt ned av en ukjent D eller E osv. Også såkalte direkte bevis har flere usikkerhetsfaktorer: Om vitnet A forklarer å ha sett B skyte C, kan man ikke derav slutte at A må være ugjerningsmannen uten å forutsette at vitnet har sett riktig, husker riktig og ikke minst: forklarer seg riktig. Uriktige eller falske vitneutsagn er en hovedårsak til justismord. Dette dokumenteres bl.a. av Ståle Eskeland i artikkelen "Bevisvurdering og justismord" i boka *Justismord og rettssikkerhet* fra 2008.⁴ Tekniske bevis, som fingeravtrykk og rettsmedisinske undersøkelser, er som regel bare indisiiebevis og angår det forholdet som skal bevises indirekte.

Loven gir ingen regler om de enkelte bevisers verdi. Strafferettslig har man en formløs regel om fri bevisbedømmelse, der det regnes som et tilstrekkelig bevis for domfellelse at bevisene eller indisiene utover enhver fornuftig tvil overbeviser dommeren om at tiltalte er skyldig. Stikkordet her er "overbeviser"; å bli overbevist er en retorisk respons. Eskeland skriver oppsiktsvekkende nok at: "juridiske studenter [lærer] så godt som ingenting om bevisvurdering."⁵ Det er da også sparsomt med lærde norske avhandlinger om dette, og som søker å systematisere bevisene etter deres grad av sikkerhet. Et lite unntak er Johan B. Hjorts avhandling *Prosedyreteknikk* fra 1956. Ut fra en erkjennelse av at ikke alle beviser er like gode, etterlyser Hjort at: "man burde forsøke å komme fram til en på erfaring bygget

⁴ Ståle Eskeland, "Bevisvurdering og justismord" i *Justismord og rettssikkerhet*, Anders Bratholm og Ståle Eskeland (red.), Oslo: Universitetsforlaget 2008, s. 186-189. Se også "The Innocence Project": <http://www.innocenceproject.org/understand/Eyewitness-Misidentification.php>.

⁵ Ibid., s. 192.

klassifisering av bevisene, slik at dommerne har en viss hjelp ved sin vurdering.”⁶

Eskeland har tatt denne utfordringen i sin artikkel om bevisvurdering og bevis kategorier, og inndelt dem etter art og sannsynlighet.

Min blå fremmedordbok forteller meg at ”indisiebevis” er ”bevis som bygger på indisier.” Hva er indisier? Indisium betyr tegn eller spor, en indikasjon, noe som kan tyde på eller vitne om et faktum, men som ikke direkte beviser det. Uttrykket ”indisiebevis” kan synes som en selvmotsigelse, der indisier og bevis paradoksalt er forent. Allerede Aristoteles skilte mellom bevis og indisier i sin *Retorikk*. Et indisium er ifølge Aristoteles en mulig eller en sannsynlig indikasjon, mens sikre indikasjoner er bevis.⁷ Indisier, kan man også si, er ufullstendige beviser, som ikke kan utelukke muligheten for at den tiltalte er uskyldig, mens beviser utelukker dette.

Tese/hypotese

Min påstand er at det strengt tatt ikke fins sikre eller fullstendige beviser i rettslig sammenheng, forstått som absolutt entydige tegn på skyld. Indisier fins, enten som sannsynlige tegn eller mulige tegn. Men alle tegn og tydinger i retten har som regel et moment av retorisk artistteri og usikkerhet, en mulig ”forskyvning av betydning”, for å bruke et uttrykk fra rettsfilosofen Jacques Derrida.⁸

Teori og tilfellet Per Liland

I min drøftelse av indisiebeviset tar jeg utgangspunkt i Aristoteles’ *Retorikk*, grunnleggeren av retorikken som fag, som et system av teori og metode og

⁶ Johan B. Hjord, *Prosedureteknikk*, Oslo: Den norske sakførerforening 1956, s. 80.

⁷ Aristoteles, *Retorikk*. Oversatt av Tormod Eide, Oslo: Vidarforlaget 2005, s. 31.

⁸ Jacques Derrida, ”...That Dangerous Supplement...”, i *Acts of Literature*, 1992.

praktiske fagtermer. Sentralt hos Aristoteles står den juridiske argumentasjonslæren, bevisproblematikk og slutningslære. Teoretisk har jeg også hatt nytte av tegnforskeren Roland Barthes' moderne innføring i den gamle retoriske kunst, utgitt på norsk i 1998 under tittelen *Retorikk*.⁹ Jeg har også nyttiggjort meg av rettsfilosofen Cesare Beccarias skrift *Om forbrytelse og straff* fra 1764, som er den første egentlige strafferettslæren i den vestlige historien.¹⁰ Eksempelmaterialet har jeg i hovedsak hentet fra Liland-saken. Per Liland ble i 1970 som kjent dømt til livsvarig fengsel og ti års sikring for de såkalte øksedrapene i Lille Helvete i Fredrikstad. Liland, som hevdet sin uskyld, anket dommen på stedet og begjærte saken gjenopptatt flere ganger, uten å lykkes. Men så, i 1994 – etter å ha sittet over 14 år i fengsel – ble han frifunnet, ikke minst fordi de rettsmedisinske uttalelsene om drapstidspunktet, som hadde blitt framført som et sikkert bevis i saken, viste seg å være så usikkert at det ikke lenger kunne knytte Liland til drapene. I Liland-saken fins det en unik dokumentasjon. Så å si hele rettssaken i 1970, fra innledningsforedrag og bevisførsel til partenes prosedyrer og lagmannens rettsbelæring av juryen, ble i hemmelighet tatt opp på lydbånd av svenske Sten Ekroth. Senere ble dette lydbåndopptaket transkribert og publisert på svensk i 1991 i en bok som heter *Julmorden i Lille Helvete*.¹¹ Dette materialet gir oss en sjelden tilgang til retten i aksjon, til rettens logikk, semiotikk og hermeneutikk, til hva som slutes ut av indisiebevismaterialet, hvordan tegn tolkes og ikke minst: kan mistolkes i den juridiske praksis.

⁹ Roland Barthes, *Retorikken*, oversatt av Knut Stene-Johansen, Oslo: Spartacus 1998.

¹⁰ Cesare Beccaria, *Om forbrydelse og straf*, oversatt til dansk av Sven Helles, København: Museum Tusulanums Forlag, 1998.

¹¹ Sten Ekroth, *Julmorden i Lille Helvete*, Stockholm: Power Press 1991. Oversettelsene er mine dersom ikke annet framgår.

Indisiet i det retoriske systemet

Før jeg går nærmere inn på indisiebevisproblematikken og Aristoteles klassifisering av indisiene, vil jeg plassere dette problemområdet i det klassiske retoriske systemet. Det retoriske system har mange og lange løyper som jeg her vil løpe raskt igjennom. Aristoteles plasserte rettstalen blant retorikkens hovedgenrer.¹² Retorikk definerte han som "evnen til i enhver sak å se hvilke muligheter vi har til å overtale."¹³ Overtalelsens veier har to store felt, det ene rasjonelt, det andre emosjonelt, det ene handler om å argumentere, det andre handler om å bevege, det ene kalles *logos*, det andre *patos* og *etos*. I Aristoteles' lære om rettstalen er retorikk og etikk to sider av samme sak: rettsretorikken handler ikke bare om å overbevise, den må også være etisk forsvarlig. Ifølge Aristoteles hørte ikke *patos* hjemme i rettstalen: "Personangrep og forsøk på å vekke medlidenhet eller harme og lignende sinnstilstander angår nemlig ikke saken, men er beregnet på juryen."¹⁴ I retten var det saken, *logos*, argumentene, som skulle telle.¹⁵ Men, dessverre: Rettsretorikkens etiske regler er ennå ikke gjort til gjeldende rett i det juridiske regelverket. *Logos* er de intellektuelle bevisenes felt, der beviskraften avhenger av retorens evne til å resonnerer og trekke logiske slutninger.

Slutninger er retorisk sett viktige i en rettslig indisiebevisførsel fordi de på en overbevisende måte kan vise *sammenhengen* mellom ellers enkeltstående begivenheter. Indisier er betydninger eller slutninger som trekkes ut av et indisiebevismateriale. Materialet i seg selv er sjelden overbevisende. Poenget er at indisiebevismaterialet

¹² Aristoteles, op. cit., s. 35.

¹³ Ibid., s. 27.

¹⁴ Ibid., s. 21.

¹⁵ I.c.

blir transformert eller dirigert til overtalelsesevne gjennom en retorisk operasjon; et slutningsmønster eller tankemønster. Ut av denne operasjonen trer indisiene fram. Denne operasjonen er ifølge Aristoteles dobbel: *eksemplum* og *enthymeme*, dvs. induksjon og deduksjon. Induksjon er å slutte fra det mindre til det større. Deduksjon er det motsatte: å slutte fra det større til det mindre. Induksjon og deduksjon griper som regel over i hverandre; induktive abstraksjoner, fra det mindre til det større, er som oftest det entymematiske premissgrunnlaget for å slutte fra det større til det mindre. *Eksemplum* er analogiske slutninger; retoriske eksempler der en utenforliggende omstendighet trekkes inn i den aktuelle saken. Eksempelets beviskraft avhenger av at sammenhengen mellom de to saker blir påvist på en overbevisende måte. *Entymemet* er en retorisk syllogisme, der premiss eller konklusjon kan være utelatt; det er et forkortet resonnement, en ellipse eller en synekdoke. *Entymemer* utgjør forståelsesmåter, forutsetninger og fordommer; i den deduktive metode ligger konklusjonen lagt på vei i premissene; deduksjon blir i retten mer en demonstrasjon av et synspunkt enn et uttrykk for ny viten. Lilands dommere visste på forhånd at påtalemakta mente at Liland var skyldig, men det trengte en forklaring, en begrunnelse, bevis for dette standpunktet; en slutning som beviser. Det er i forbindelse med slutningene at Aristoteles drøfter og kategoriserer indisiene etter deres grad av sikkerhet og styrke. Ifølge Aristoteles skaper alle talere sine overtalelsemidler gjennom sammenliknende eksempler eller *enthymemer*; andre måter finnes ikke, sier han.¹⁶

Indisier dreier seg altså om utledninger, slutninger ut av et indisiebevismateriale, en retorisk argumentasjon. Eller for å si det på en annen måte: tyding av tegn,

¹⁶ Ibid., s. 29.

fortolkning. Semiotisk eller tegnteoretisk sett kan man si at indisiebevismaterialet er tegn i en tegnkjede der indisiebevismaterialet blir signifikant i et nytt tegn der indiset er tegnets signifikat; indisiebevismaterialet er en kjede av *signifiers*, der indisiene skal gi betydningen, eller rettere: mulige eller sannsynlige betydninger. Først når indisiebevismaterialet er blitt transformert til indisier gjennom slutninger, kan indisiene selv omdannes til nye tegn og slutninger som utover enhver fornuftig tvil beviser at tiltalte er ugjerningspersonen. Indisiebevismaterialet er premissene for indisiene som i sin tur tjener som premiss for å bedømme bevisets stilling. Kort sagt: Indisiene er ikke gitte, men gis betydninger gjennom tydinger eller slutninger ut av indisiebevismaterialet, og i slutningene bringes sammenhengen fram på en mer eller mindre klar og overbevisende måte.

Retoriske og "ikke-retoriske" bevismidler

Finningen av bevismidler, *inventio*, er retorikkens første fag eller operasjon. *Inventio* er oppleiting og utarbeidelse av de argumenter som kan tjene saken. Systematikerer Aristoteles forsøkte å skille mellom "retoriske bevis" og "ikke-retoriske bevis", dvs. mellom beviser som retoren selv skaper gjennom talekunsten og beviser som gir seg selv av saken og som det er lite å gjøre med annet enn å disponere. Sistnevnte kalte Aristoteles også "ikke-tekniske bevis", fordi de ifølge han ikke angår den retoriske teknikken. Aristoteles' "tekniske bevis" har i dag fått en motsatt betydning av det vi forbinder med "tekniske bevis" i en rettssak.

Aristoteles' "ikke-tekniske bevis" er altså de som ligger utenfor retorikkens område, som for eksempel lover og vitneutsagn. Aristoteles beviser imidlertid, mer eller

mindre ufrivillig, at det er vanskelig å opprettholde noe skarpt skille mellom retorisk og ikke-retorisk bevismateriale. Riktignok fins det bevismidler som alt foreligger, som kommer utenfra og som ikke krever en leteaksjon fra retorens side, men også det "ikke-retoriske bevismaterialet" kan i høyeste grad bli gjenstand for retorikk, talekunst. Det er sjeldent at en sak er så god at den forsvarer seg selv, slik at bevisene er krystallklare og har sin egen kraft. Lovene, for eksempel. Aristoteles' later ikke til å være enig meg seg selv når han hevder at lovene er et "ikke-retorisk bevismateriale" og samtidig sier at: "om loven er tvetydig, slik at man kan snu og vende på den", gjelder det å "se i hvilken retning den kan tilpasses ... det som tjener ens sak..."¹⁷ Dette er helt i tråd med retorikkens mål: å overbevise eller overtale. Det samme gjelder vitneutsagn; de er sjelden ugjendrivelige og hevet over retorikken. Til vitnebeviset regnet for øvrig Aristoteles bl.a. varselyderne, oraklene. I dag ser det ut til at det er rettspsykiaterne som langt på vei har overtatt orakelets plass – eller som Lilands anklager sa det i retten: "Jeg henviser... til de opplysninger vi har [fra rettspsykiaterne] om at hans framtidsprognose er dystre."¹⁸ Denne rettspsykiatriske spådommen ble nærmest brukt som et indisium på at det måtte gå som det gikk i Lille Helvete.

Bevisenes relevans

Aristoteles første bud når det gjelder bevisførselen er at: "Bevisene må være relevante for det som det strides om."¹⁹ Det kan kanskje lyde som et selvsagt krav, men er det tydeligvis ikke i den juridiske praksis. Ikke i Liland-saken. Striden i Liland-saken stod grunnleggende om hvorvidt Per Liland hadde begått det doble

¹⁷ Ibid., s. 94.

¹⁸ Ekroth, op. cit., s. 331.

¹⁹ Aristoteles, op. cit., s. 263.

øksedrapet i Lille Helvete. Det skulle man ikke tro ut fra aktors prosedyre. Lytt til Lilands anklager:

John Larsen ble funnet i en blodpøl ved siden av sengen ... Han hadde blitt nedslått som dere husker, og drept med flere parallelle hugg i hodet som var umiddelbart dødelige ... Det fins noe blodsprut, som er av hans blodtype, rundt omkring han. Naturlig nok, når man ser på de skader som han er tilføyd... Edvard ble funnet på den andre sengen inntil veggen... På denne vegg har man funnet blodspor av Edvard... Det ble funnet blodflekker på puten som lå på sengen, og det ble funnet blodsprut på veggen... Vi har videre denne store blodansamlingen på gulvet ... Den vinkelformede blodpølen på gulvet som inneholder Edwards blod. Og rundt denne blodansamlingen har man funnet blodsprut. – Utallige blodsprut på endestykket av bordet... Det var ett stort antall blodsprut – minst 40 stykker, og det ble funnet 150 blodmerker på den krakken som stod ved siden av bordet... Ved denne vinkelformede blodpølen har Edvard falt om kull... Der har han siden blitt liggende og blødd...- Jeg stanser opp et lite øyeblikk og går tilbake til John Larsen nå... Dere husker at han hadde krabbet i sitt eget blod ... Dere husker hans trøye med blodet rennende nedover...²⁰

Her avbryter jeg statsadvokatens lange blodtale. Skildringen hans fyller fem sammenhengende sider i rettsreferatet. Disse sjokkerende detaljene har ingen relevans for skyldspørsmålet. Dette er bare et ”patetisk bevis”, et følelsesbevis som appellerer til juryens og dommernes avsky for ugjerningene, men det er irrelevant for skyldspørsmålet. Det var heller ingen som tvilte på at det var blodig på åstedet etter at ofrene hadde fått til sammen 14 øksehugg i hodet. Det er altså ingen logisk sammenheng mellom forbrytelsens grufullhet og hvorvidt det var den tiltalte Per Liland som hadde begått udåden. *Men* – når slikt ”blodprat” blir framført i strie

²⁰ Ekroth, op. cit., s. 324-328.

strømmer og ikke blir stanset av dommeren på noe vis, så er det likevel egnet til å bli oppfattet som et viktig indisium i saken, som et tegn på tiltaltes monstrøse karakter. Det er en ulogisk sammenblanding, men retorikkens effekter kan også være irrasjonelle.

Indisiebevisførsel

Hva er en indisiebevisførsel? Spørsmålet aktualiserer retorikken. Lilands anklager, statsadvokat Håkon Wiker, sammenlignet det med å pusle puslespill – jeg siterer hans *eksemplum* i sluttprosedyren:

Det er jo vanlig, og hver gang selvsagt like banalt å sammenligne en indisiebevisførsel med et puslespill – Dere har vel lagt puslespill, de fleste av dere i all fall. Dere vet at *om vi har et bilde*, la det være aldri så velkjent – og river det i stykker og tar ut bare en bit, så kan ikke den fortelle noe som helst for dere. Dere har da veldig lett for å snu den opp-ned. Men får dere satt sammen bitene igjen, så framtrer det av dette et entydig bilde. Og det er nå dette som jeg inviterer dere med på.²¹

Dette er figurlig retorikk tilpasset en jury som aktor forestiller seg er på barneskolenivå, og som ikke overraskende ender med at ”ut av bildet trer den tiltalte Per Liland fram” som rette ugjerningsmann.²² Her har vi både retorisk deduksjon og induksjon på en og samme gang; aktor går fra bildet til brikkene og fra brikkene tilbake igjen til bildet; fra forestillingen om Liland som den skyldige til indisiene for det, og fra indisiene til konklusjonen om at Liland er den skyldige. Men puslespill er tautologi. For bildet man pusler seg fram til er gitt på forhånd. Tautologi har siden antikken og

²¹ Ibid., s. 309 (min utheving).

²² Ibid., s. 330.

den romerske retorikken blitt omtalt som en språk- og/eller tankefeil, selv om en vittig norsk litteraturprofessor har sagt at tautologier tross alt er det sikreste vi har. Aktors puslespillsimile er et sirkelresonnement der bildet = Per Liland = brikker i et spill som nødvendigvis må bli til Per Liland. Et slikt "resonnement" beviser ingenting annet enn at retten blir invitert til å trekke konklusjonen på forhånd, altså en fordom, en dom før dommen. Statsadvokatens puslebrikker er bevismidlene. Disse settes så sammen til et bilde som avbilder ingen andre enn den tiltalte Per Liland. Dermed aktualiseres også det narrative i retten, fortellingen, som blir bindemiddelet mellom bevismidlene, og der bildet av Liland som ugjerningsmann pusles fram for retten bit for bit. Men som jeg snart skal gi noen eksempler på så gjennomgår disse brikkene en forvandlingsprosess i slutningen for å få fram bildet, og som bryter med puslespillets så vel som retorikkens etiske regler.

Retorisk induksjon, *eksemplum*, er å påstå sammenheng. Da aktor Håkon Wiker prosederte i Liland-saken var det tydeligvis en tilstrekkelig sammenheng mellom rene klær og tegn på mord – jeg siterer fra hans prosedyre:

Apropos blodsprut! Det er ikke mer enn ett par måneder siden at jeg stod og prosederte i en annen drapssak som også var temmelig blodig. En mann hadde blitt slått ned med flere slag slik at det ble funnet blodsprut på vegger og møbler rundt omkring. Vedkommende morder er dømt. Det ble også der utført nøye undersøkelser. Men på hans klær ble det heller ikke funnet en eneste blodflekk.²³

²³ Ibid., s. 325.

Her fylles et nulltegn med mening som dramatiserer og mistenkeliggjør; for aktor får det til å lyde som om Lilands rene klær, et ikke-spor, godt kan være en indikasjon på mord etter en blodig øksedrapsmassakre.²⁴

Retorisk induksjon, sammenligningen som bevismiddel, kan ifølge Aristoteles bygge på historiske eller fiktive omstendigheter. I dette tilfellet skulle det vise seg at det som ble foregitt å være et historisk eksempel hentet fra virkeligheten, faktisk var et fiktivt eksempel, en oppdikning. Lilands forsvarer, Alf Nordhus, hadde også vært til stede i den saken som aktor sammenlignet Liland-saken med, og han kunne opplyse følgende:

Statsadvokaten sa at: ”Tross nøye undersøkelser fant man ikke blod på drapsmannens klær”. Men jeg må her få si at det ikke var så rart. Drapsmannen ble nemlig grepet flere måneder etter drapet. Og han hadde innen da kastet de blodige klærne!²⁵

Som bevismiddel var altså sammenligningen falsk og uten noen beviskraft.

Tre typer indikasjoner

Et retorisk indisium er et tegn basert på mer eller mindre sikre slutninger. Hva er det vi tar for sikkert? I følge Roland Barthes etter Aristoteles, er det for det første det som faller inn under sansenes område, det vi ser og hører: de sikre indisiene, *tekmeria*.²⁶ For det andre det som folk vanligvis er enige om er sant. Dette er sannsynligheter, *eikota*. Til disse to former for sikkerhet plasserer Aristoteles en mer

²⁴ Se mer om ”buksevaskbeviset” og det melodramatiske i retten i Johan Dragvoll, *Litteratur og rett i Liland-saken*, hovedfagsavhandling, Universitetet i Bergen, 2001.

²⁵ Ekroth, op. cit., s. 510.

²⁶ Barthes, op. cit., s. 58-59.

flytende kategori: *semeia*, tegnene. Det sondres altså mellom tre typer indisier med ulike grader av "sikkerhet": *Tekmerion*, *eikos* og *semeion*. I det følgende skal jeg se nærmere på hver av disse:

1. Den første typen indikasjon er: **Tekmerion**. *Tekmerion* er det sikre indisium, "et uknuselig tegn". *Tekmerion* er bevis i moderne forstand. Men selv "uknuselige tegn" kan vise seg å slå sprekker, noe Aristoteles ufrivillig demonstrerer med sitt eget eksempel: En kvinne har fått brystmelk. Dette er ifølge Aristoteles et sikkert bevis på at hun har født. Historisk sett har imidlertid såkalte "sikre tegn" ikke den fine stabiliteten som Aristoteles tilskriver dem. Hva som anses som sikkert avhenger av viten, og den varierer med tiden og med samfunnene, med den vitenskapelige utviklingen, og den kan også være kulturelt bestemt. For å vende tilbake til Aristoteles eksempel (og dementere det), så har jeg latt meg fortelle at også adoptivmødre som har lagt barnet til brystet har begynt å produsere melk. Epistemologen Bertrand Russell dekonstruerte den menneskelige sikkerhet grundig da han engang sa at: Selv om alle er av samme oppfatning kan alle ha urett.

Hva kan overhode bevises med sikkerhet? August Strindberg har påpekt at slektskap mellom far og sønn aldri lar seg 100% bevise. Det kan i dag lyde som et foreldet utsagn, noe som ikke gjelder i vårt såkalte opplyste samfunn etter innføringen av DNA-tester. Men utsagnet står seg faktisk ennå, også vitenskapelig sett. For i far-sønn-relasjoner opererer DNA-tester med en sikkerhet på inntil 99,9999%. Dvs.: Selv DNA-beviser tilhører sannsynlighetsbevis, ikke absolutt sikre bevis, selv om resultatet av en DNA-analyse vil tale med en meget høy grad av

sannsynlighetsovervekt. Men et farskap kan ikke med 100% sikkerhet fastslås. Det kan visstnok utelukkes. Men det forutsetter at prøvetagningen er riktig og av riktig person, og det er det ikke sikkert at den er.

Så til Liland-sakens såkalte sikre beviser. Før jeg gir noen eksempler skylder jeg kanskje å gjøre oppmerksom på at Aristoteles er fullt på det rene med at det også kan trekkes falske slutninger. Sakens crux i Liland-saken var drapstidspunktet. Tiltalen og dommen lød på at drapene var begått av Per Liland den 22. desember 1969. Men først mente politiet noe annet; at drapene var begått den 23. eller 24. desember. Dette var i full overensstemmelse med obduksjonsrapportene, og det rettsmedisinerne mente. Det var også i overensstemmelse med de direkte bevisene; en rekke vitneutsagn om at ofrene var sett i live etter den 22. Da etterforskningen skred fram og viste at Liland hadde alibi for både den 23. og den 24. desember, flyttet politiet drapstidspunktet tilbake til den 22. desember, som Liland ikke hadde alibi for. Og rettsmedisinen, skulle det vise seg, den flyttet etter. Nå heter det fra rettsmedisinsk hold at drapene godt kan ha funnet sted den 22. På hvilket grunnlag hevdet de det? For å gjøre en lang historie kort: ved å forutsette at ofrene hadde drukket like mye alkohol før de ble økset ned; altså en alkoholforutsetning.²⁷ Dermed var Liland knyttet til åstedet, for det var vitnefast at han hadde vært i Lille Helvete den 22. Men som kriminalforfatteren André Bjerke alt har bemerket behøver man ikke å ha et frugg medisinske kunnskaper for å kunne arrestere resonnementet til rettsmedisinerne.²⁸ For det dreier seg her om et gammelt og velkjent sofistisk knep: at man i resonnementet stillferdig lister inn en forutsetning som allerede inneholder

²⁷ Ekroth, op. cit., s. 152-153.

²⁸ Lars Tore Bøe, *Øksemord! Justismord! André Bjerke og Liland-saken*, Oslo: Cappelen 1993, s. 65.

konklusjonen: i logikken kalles det et sirkelbevis. Med Bjerke: "Det rettsmedisinerne kort sagt sier er at: Skadetilføyelsen kan ha funnet sted 22. desember, forutsatt at den har funnet sted 22. desember. *Quod erat demonstrandum.*"²⁹ Ikke desto mindre: ut av dette premisset (premiss betyr for øvrig forutsetning), som statsadvokaten kalte "et uomtvistelig bevis", så sluttet han seg til at samtlige vitneobservasjoner av ofrene i levende live dagen etter den 22. måtte være gale, for da var de ifølge rettsmedisinerne allerede økset ned. Men dette gjenstod å bevise, fordi premisset for slutningen bare var en sirkelslutning. Ifølge Aristoteles retoriske slutningslære må slutningen være i samsvar med forutsetningen for at resonnementet skal bli gyldig. Det er ikke tilfelle her; for her trekkes en sikker konklusjon på grunnlag av et usikkert premiss.

Det var om å gjøre for politi- og påtalemyndighet å få bevist at det ikke hadde vært noen aktivitet på åstedet etter den 22., for da var de ifølge drapsteorien allerede blitt hugget ned av Liland. Kriminalkommissæren forteller i retten:

Først var vår arbeidshypotese at drapene var begått den 23. desember. Da det senere viste seg at det ikke hadde vært noe aktivitet inne hos John denne dag, begynte vi å tvile. Men det som til slutt avgjorde vårt standpunkt det var at vi avhørte Johns svoger... Han konstaterte at det lå nysnø på trappen. [merk: observasjonen er gjort kl. 17]. Av dette trakk vi den slutning at ingen kan ha blitt kastet ut – eller har kunnet gå på trappen den 23. desember [!] Dermed har alle aktiviteter skjedd på mandag den 22. desember og ikke på tirsdag den 23. desember.³⁰

²⁹ I.c.

³⁰ Her sitert etter Erling Moss, *Saken Per Liland*, Oslo: Pax 1997, s. 282.

En observasjon gjort en gang på ettermiddagen blir *pars pro toto* representativ for et helt døgn. Slutningen er svært elliptisk, en synekdoke der en liten del blir forstått som det hele. Kriminalkommisssæren forsøker å tette et stort hull i historien med en småstein. Slik kan man ikke slutte noe sikkert av, men slik kan politiet tydeligvis slutte. Det er med andre ord mer enn en geografisk avstand på over tusen kilometer som skiller KRIPOS' hovedkvarter fra 221b Baker Street, hvor den litterære mesterdetektiven Sherlock Holmes trakk sine imponerende slutninger.

Nytt eksempel på et såkalt sikkert bevis: I følge påtalemyndighets drapshypotese hadde det utspilt seg en kampscene på åstedet mellom Liland og John Larsen som opptakt til drapene, der en krakk er involvert i en ikke ubetydelig birolle. Ut av noen fingeravtrykk som ble funnet på krakken, greide statsadvokaten å klemme ut (eller inducere) en hel kampteori – jeg siterer aktor forkortet:

På stedet fins det en krakk som stod med benene opp. ... I denne stillingen – i denne opp-ned stillingen har John Larsen med sin høyre hånd avsatt et gripetak, og i denne stillingen har den tiltalte med sin venstre hånd, på diagonalt motsatt ben, avsatt gripetak... Dere kan se at det *ikke er mulig* å avsette disse gripetak med mindre man holder krakken *omvendt*.³¹

Ikke mulig? Justismordjegeren Tore Sandberg gjorde en rekonstruksjon av "krakkebeviset" i boka *Øksemordene i Lille Helvete* fra 1992. Der viser han i tekst og bilder at fingeravtrykkene på krakken like godt kunne ha blitt avsatt på samme måte ved dagligdags bruk, når en som sitter på krakken flytter på den.³² Etter avsløringen av justismordet på Per Liland i 1994 ble det nedsatt et utvalg som skulle granske hva

³¹ Ibid., s. 135 (mine uthevinger).

³² Tore Sandberg, *Øksedrapene i Lille Helvete*, Oslo: Scanbok 1992, s. 62.

som hadde gått galt i saken. I dette granskningsutvalget satt bl.a. dagens leder av Kommisjonen for gjenopptakelse av straffesaker, Janne Kristiansen. Ifølge dette granskningsutvalget kunne ikke statsadvokaten lastes for hvordan han hadde lagt fram kampteorien sin. Her heter det at "statsadvokatens beskrivelse, vil bli et spørsmål om fortolkning", der: "statsadvokatens poeng selvfølgelig var at avtrykkene fra de omvendte diagonale gripetakene fra henholdsvis John Larsen og Liland meget vel kunne vært avsatt samtidig i en situasjon hvor begge holdt i taburetten."³³ Men det var altså ikke slik statsadvokaten la det fram i sin fortolkning. Han framstilte det slik at det "ikke er mulig å avsette disse gripetak med mindre man holder krakken omvendt" i en kampsituasjon. Det var ingen forbehold i aktors fortolkning, ingen åpning for alternative tolkninger. Hva er så den bevismessige statusen til "krakkebeviset"? Det er et tvetydig og usikkert tegn, både når det gjelder situasjon og tid. Fingeravtrykkene beviser bare at John Larsen og Liland har tatt i krakken. Noe som ikke var så rart, ettersom de hadde bodd under samme tak i tiden før drapene.

Å påberope seg bevis er ikke det samme som at man faktisk har bevis eller bevist noe. Enden på visa ble at Liland ble frikjent som følge av nye rettsmedisinske uttalelser som dementerte de gamle, men det var først et kvart århundre etter at den samme disiplinen i vitenskapens navn hadde medvirket til at en uskyldig ble dømt til livsvarig innesperring.

Dette forteller meg at retten ikke minst må være på vakt overfor om det som hevdes fra vitenskapelig hold virkelig er basert på viten, eller om framførte "vitenskapsbevis"

³³ NOU 1996: 15, s. 72.

bare er sirkelbevis eller basert på andre retoriske triks og forutinntatte feilslutninger. Genrer som er lite undersøkt i juridiske kretser er sakkyndiges sakprosa samt den forensiske talegenren, rettstalen, med dens litterære og retoriske undergenrer som bl.a.: sirkelbevis, ellipser, synekroker, mistenkeliggjøring, melodrama, spøkelsesfortelling og absurd teater.³⁴

2. Den andre typen av relativ sikkerhet som kan tjene som premiss for slutninger er **Eikos**. *Eikos* er det sannsynlige indisium og kan sammenliknes med det juristene i dag kaller "sannsynlighetsbevis". Men hva er det sannsynlige? For Aristoteles er det sannsynlige "det som vanligvis skjer", men, presiserer han, "ikke uten unntak".³⁵ Roland Barthes har gitt følgende eksempel på et sannsynlighetsbevis: "Et tyveri uten innbrudd må ha vært begått av en fra innsiden." Gjerne det, men, påpeker Barthes: "det motsatte er alltid mulig".³⁶ Sannsynlig er det som kan synes sant, men som ikke nødvendigvis er sant.

Ståle Eskeland viser i artikkelen "Bevisvurdering og justismord" at sannsynlighetsberegninger fra naturvitenskapen og samfunnsfagene kan være nyttige for forståelsen, ikke minst rydde opp i misforståelsen, av hva et sannsynlighetsbevis er, og hvilken grad av sannsynlighet som faktisk foreligger i det konkrete tilfellet. Tallfesting av sannsynlighet kan være en rasjonelt sett viktig motvekt til synsinger og magefølelsebedømmelser i en bevisvurdering. Jeg legger imidlertid til at heller ikke strikt vitenskapelige sannsynlighetsberegninger kan regne seg vekk ifra det

³⁴ Se Johan Dragvoll, "Litteraturens norske triumf: tilfellet Per Liland", i *Retfærd: Nordisk juridisk tidsskrift* nr 1-2004.

³⁵ Aristoteles, op. cit., s. 31.

³⁶ Barthes, op. cit., s. 60.

aristoteliske poenget, nemlig at sannsynlighet alltid innebærer en potensiell mulighet for det kontrære. Aristoteles gjør oppmerksom på at det av og til faktisk inntreffer usannsynlige ting. Det kan ikke utelukkes at det usannsynligste har skjedd, selv om det er mer sannsynlig at det sannsynligste har skjedd enn at det usannsynlige har det. *Eikos* er altså et indisium, et sannsynlighetsbevis, med usannsynlige unntak.

Indisier kan forholde seg til hverandre på forskjellige måter. Hvordan dette forholder seg kan være nyttig for å vurdere styrken av indisiene og sannsynlighet i forbindelse med forbrytelser. Om dette fins det et allment teorem hos Cesare Beccaria:³⁷ Når indisiene for en gjerning er avhengige av hverandre, dvs. når indisiene gjensidig beviser hverandre, så blir ugjerningens sannsynlighet mindre jo flere indisier som framføres, fordi forhold som svekker ett indisium også vil svekke de andre. Når indisiene for en ugjerning er gjensidig avhengig at ett enkelt indisium, så blir ugjerningens sannsynlighet verken større eller mindre med indisienes antall, fordi indisienes verdi står og faller på det ene indisiet de er avhengig av. Når indisiene er uavhengig av hverandre, dvs. når indisiene hver for seg indikerer det samme, så tiltar ugjerningens sannsynlighet jo flere indisier som framføres, fordi det ene indisiets upålitelighet ikke influerer på de øvrige. Liland-saken stod her i en bevismessig mellomkategori, der forbrytelsens sannsynlighet var helt avhengig av det ene, nemlig beviset for drapstidspunktet. Når dette såkalte ”uomtvistelige beviset” omsider ble erkjent av retten som høyst omtvistelig, så falt hele indisiebevisskjeden fra hverandre, og Liland ble frikjent.

³⁷ Beccaria, op. cit., s. 75-76.

3. Det tredje mulige utgangspunkt for å trekke slutninger er **Semeion**. *Semeion* er et tegn som kan tydes og tyde på noe. *Semeion* kan være et indisium, men behøver ikke å være det. Tegn i retten er som regel flertydige, som Aristoteles sier det: "de fleste saker som vi bedømmer og undersøker kan forholde seg på mer enn én måte". *Semeion* er egentlig det polysemiske tegn, det flertydige tegn, som det ikke kan sluttes noe sikkert ut av. Barthes gir følgende eksempel: "Blodspor tyder på mord, men det er ikke sikkert: Blodet kan komme fra en neseblødning..."³⁸ Dette eksempelet har direkte aktualitet i Liland-saken. På en av Per Lilands bukser ble det funnet to små blodflekker. Disse blodflekkene ble typebestemt til å være den samme som ett av ofrene hadde. Det kan tyde på mord. Men blodtypen var imidlertid også den samme som Lilands. Logisk og foreløpig sett: et tvetydig indisium: Blodet kunne stamme fra Liland eller den drepte. Men blodet kunne teoretisk sett også stamme fra en tredjeperson med den samme blodtypen. Tegnet er altså flertydig. Men ifølge Lilands anklager var det sannsynlig at blodet stammet fra den som Liland hadde økset ned - hvor skulle blodet ellers komme fra? Nå viste det seg imidlertid at sakens hovedvitne hadde sett at Liland hadde blødd neseblod i tiden før drapene ble oppdaga, og hadde tørka seg av på buksa. Altså: blodsporet kan skyldes et udramatisk tilfelle av neseblødning. Stadig er tegnet potensielt flertydig. Men denne muligheten ser imidlertid aktoratet vekk ifra; den passet ikke overens med Liland i rollen som øksemorder. Dette til tross for at sakens blodsakkyndige konkluderte med at: "Blodet kan minne om neseblod".³⁹ Dermed kunne blodsporet på sakkyndig grunnlag oppgraderes til et sannsynlighetsbevis, ikke for skyld, men til en sannsynlig indikasjon på at blodet kom fra Liland selv. Det burde påtalemakta skjønne. Og det

³⁸ Barthes, op. cit., s. 60.

³⁹ Ekroth, op. cit., s. 155.

burde en objektiv påtalemyndighet finne maktpåliggende å opplyse retten om. Men i Liland-saken var påtalemyndigheten tydeligvis mer opptatt av å henge seg partisk til saken enn å komme fram til rett resultat.

For at et flertydig tegn skal virke overbevisende, må det finnes andre sammenfallende tegn; man må gripe til en annen kontekst. Dette er typisk for en indisiel bevisførsel: tegn som kan peke mot det samme settes sammen til en tegnkjede. Men det som ofte skjer i justismordsaker er at påtalemyndigheten siler indisiel bevismateriale, de tyder flertydige tegn konsekvent i den retningen som tjener påstanden, mens alternative betydninger velges vekk. Dette tjener påstanden retorisk, men det er uforenelig med objektivitetsprinsippet og det opphever ikke den iboende flertydigheten som alt ligger i premissene. Usikkerhet + usikkerhet + usikkerhet kan ikke logisk sett transformeres til en sikker slutning. Dette var et grunnleggende poeng hos den romerske retorikeren Quintilian: når tegnene er flertydige, er de så usikre at de opphører å være brukbare som indisier.

Oppsummering og konklusjon

For å oppsummere: I Aristoteles retoriske slutningslære systematiseres indisiene fra det usikre til det sannsynlige og til det sikre, eller: fra det flertydige til det trolige og til det entydige. *Tekmerion* kan betraktes som et bevis, et sikkert tegn, men den historiske utviklingen, vår viten som stadig er i endring og gjenstand for korreksjon og revisjon, kan redusere det til et sannsynlighetsbevis, til et tegn som ikke lenger er entydig, men trolig. Sannsynlighetsbevis, *Eikos*, kan betraktes som et indisium, men det sannsynlige tegn kan ikke utelukke at det usannsynlige har inntruffet; det er med

andre ord et potensielt tvetydig tegn. *Semeion*, tegnet, kan være et indisium, men når tegnet er flertydig er det så usikkert at det ikke kan brukes som en indikasjon; det er bevismessig sett verdiløst, et nulltegn. Når det sikre ikke lenger er sikkert og det sannsynlige er tvetydig og tegnet er flertydig, hva sitter vi da igjen med? Jo, usikre, tvetydige eller flertydige tegn. Voltaire sa engang at: "Det eneste vi vet med sikkerhet, er at alt er usikkert."⁴⁰ Min konklusjon blir at jeg er nesten sikker på at Voltaire har rett.

Litteratur

- Aristoteles. 2005. *Retorikk*. Overs. av Tormod Eide. Oslo: Vidarforlaget.
- Barthes, Roland. 1998. *Retorikken*. Overs. av Knut Stene-Johansen. Oslo: Spartacus.
- Beccaria, Cesare. 1998. *Om forbrydelse og straf*. Overs. til dansk av Sven Helles. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Bøe, Lars Tore. 1993. *Øksemord! Justismord! André Bjerke og Liland-saken*. Oslo: Cappelen.
- Derrida, Jacques. 1992. "...That dangerous supplement...". I *Acts of literature*. New York and London: Routledge.
- Dragvoll, Johan. 2001. *Litteratur og rett i Liland-saken*. Hovedfagsavhandling ved Universitetet i Bergen.
- Dragvoll, Johan. 2004. "Litteraturens norske triumf: tilfellet Per Liland". I *Retfærd: Nordisk juridisk tidsskrift*, nr 1-2004.
- Eide, Tormod. 1990. *Retorisk leksikon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ekroth, Sten. 1991. *Julmorden i Lille Helvete*. Stockholm: Power Press.
- Eskeland, Ståle. 2008. "Bevisvurdering og justismord". I Anders Bratholm og Ståle Eskeland (red.), *Justismord og rettssikkerhet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Gisle, Jon. 2007. *Jusleksikon*. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Hjort, Johan B. 1956. *Prosedyreteknikk*, Oslo: Den norske sakførerforening.

⁴⁰ Voltaire, gjengitt etter Wikiquote: <http://no.wikiquote.org/wiki/Voltaire>.

Moss, Erling. 1997. *Saken Per Liland*, Oslo: Pax.

NOU 1996: 15 (Liland-saken)

Sandberg, Tore. 1992. *Øksedrapene i Lille Helvete*. Oslo: Scanbok.